

De modernisering van de Turkse staat

Negen jaar Erdoğan: de nieuwe Atatürk?

Ritske Bloemendaal en Dorine van Norren

Als je tegenwoordig in Ankara landt op het vliegveld, loop je door een glimmende hal langs glinsterende winkels naar de gloednieuwe snelweg. Dat was tien jaar geleden wel anders. De entree naar de hoofdstad doet in niets meer denken aan de twee krakkemikkige loopbanden waarop in 2001 de koffers arriveerden en die deden denken aan een ontwikkelingsland. In welke plaats waren we nu beland?

De nieuwe aankleding van de hoofdstad heeft alles te maken met premier Erdoğan, eens burgemeester van Istanbul, die eenmaal als premier vond dat de hoofdstad een visitekaartje nodig had. Daar bleef het niet bij. De openlijk islamitische premier die het nu al bijna tien jaar volhoudt (de eerste islamitische premier, Erbakan, moest na een jaar onder militaire druk het veld ruimen) deed de elite in het land zijn hart vast houden. Zou Turkije veranderen in een nieuw Iran?

Hervormingen

Niets was minder waar. In sneltreinvaart werden hervormingen doorgevoerd. Dat wat onder de eerdere regeringen van seculiere coalities onmogelijk leek, gebeurde: de Koerden kregen hun eigen taal, op televisie zelfs, de doodstraf werd afgeschaft, vrouw en man gelijkgesteld voor de wet, en *last but not least*: Turkije stemde in met een vredesplan voor Cyprus. Een revolutie die zijn weerga niet kende. Wat verklaart het succes van deze man en zijn AK-partij?

Ak betekent wit in het Turks en niet voor niets. De partij vertegenwoordigde het onbehagen van de middenklasse met de status quo en rekende af met het corrupte verleden van de gevestigde partijen. Een staat waarin het leger een grote vinger in de pap had, in een onontknoopbare verstrengeling met de politici, hoogste ambtenaren en rechterlijke macht. Dit seculiere bastion, door waarnemers ook wel de 'deep state' genoemd, waakte over Atatürks gedachtengoed dat met een ieder jaar toenemende rigiditeit werd doorgevoerd. De moderniteit van deze eens revolutionaire ideeën van Turkijes onafhankelijkheidsstrijder begon te wringen.

Koerden en Irak

De Koerden, eens bondgenoten in de onafhankelijkheidsstrijd, voelden zich onderdrukt, in het streven het Turks als taal op te leggen en een eenheid te smeden van een land met vele religieuze en etnische minderheden. Dit was een gelegitimeerd streven in de tijd van Atatürk, die de overblijfselen van het Ottomaanse rijk wanhopig bij elkaar trachtte te houden. Het was echter achterhaald in de tijd dat de VS de Koerden in Irak als belangrijkste bondgenoot zagen bij de inval in 2003. Ook toen wilde de Turkse

regering deze 'Noord-Irakezen' niet op politiek niveau ontvangen, bang als ze was dat dit zou leiden tot enige vorm van erkenning van de eigen Koerdische minderheid.

De weigering van de Turken mee te werken aan de inval in Irak, op 1 maart 2003, bezorgde de Amerikanen de nodige hoofdbreken. Een publiek geheim was dat de Turken (lees het leger) in Noord-Irak wilden blijven na afloop van de oorlog in Irak om zo het Koerdische gevaar in toom te houden, maar dat de Amerikanen dat privilege zouden weigeren. Erdoğan leek niet sterk genoeg om de eisen van de militairen het hoofd te bieden. Ook al viel de beslissing officieel op democratische wijze in het Turkse parlement, het is de vraag in hoeverre het leger mede de stemming heeft beïnvloed. Voor de premier zal zeker meegespeeld hebben dat een inval in een islamitisch land niet populair was.

Cyprus

De verhoudingen lagen anders op het punt van Cyprus, traditioneel ook een 'militair' dossier. De halsstarrige weigering iets te doen aan het bevroren conflict in Cyprus kenmerkte de oude garde. Groot was dan ook de verbazing toen de kersverse Erdoğan een nieuwe koers inzette en meeding met het Annan Plan voor Cyprus. Dit werd helaas weggestemd door de Grieks Cyprioten in een (in Turkse ogen) historisch onrechtvaardig referendum. Het Griekse deel van het eiland, de officieel erkende regering, was immers sowieso toetreding bij de Europese Unie toegezegd, iets waar Turkije voor moe(s)t knokken. De uitkomst van het referendum leek daarmee bij voorbaat bezegeld.

Erdoğan haalde er niettemin de toetredingsonderhandelingen met de EU mee binnen op 17 december 2004. Groot was echter de hoon van de gevestigde orde toen na enkele maanden (en zeker met de nieuwe regeringsleiders Sarkozy en Merkel) bleek dat de EU het niet zo serieus nam met Turkse toetreding. Erdoğan zou Cyprus verkwanseld hebben.

Arabische wereld

Toch zette Erdoğan zijn hervormingsagenda voort. Toen de EU hem niet bood wat hij en de Turkse bevolking gehoopt hadden, zette hij de deur open naar de Arabische wereld. De visumplicht met tal van landen werd afgeschaft. De premier zorgde zo voor werkgelegenheid in de grensgebieden van Turkije. Hij demonstreerde hiermee niet voor één gat te vangen te zijn. Het voormalig Ottomaanse territorium, het Midden-Oosten, overwon aarzelend zijn scepsis. Zo knoopte onder meer Syrië hechtere banden aan.

Tijdens de Arabische Lente koos Turkije echter voor de opstandelingen en uitte sterke kritiek op bloedige onderdrukking door Assad in Syrië en Khadafi in Libië, Turkije als voorbeeld stellend van een seculier bestuur van een land met een overwegend islamitische bevolking (het woord 'islamitisch land' is in Turkije taboe). Erdoğan maakte zich daarnaast onsterfelijk populair met zijn harde lijn ten opzichte van militaire bondgenoot Israël en zijn steun aan de Palestijnen, culminerend in het drama rond het

door Israël overvallen hulpkonvooi. De relatie zakte tot een dieptepunt. De militaire samenwerking bleef echter bestaan.

Armenië

Ook was er onder Erdoğan ruimte voor nieuwe ideeën, zelfs over Armenië. De historische gebeurtenissen rond de 'genocide' rond 1915 werden bespreekbaar. Een commissie van historici werd benoemd om de feiten te onderzoeken. In de Turkse visie is onderzoek nodig in hoeverre er opdracht was van hogerhand voor de deportaties van Armeniërs en welke rol de nationalistische Armeense beweging (gesteund door Rusland) speelde. Op het hoogtepunt van de détente betrachtte president Gül voetbaldiplomatie, door in Jerevan een wedstrijd te bezoeken. Even leek de grens zelfs open te gaan. Dat dit niet gebeurde was meer te wijten aan Turkstalig buurland Azerbeidzjan en het conflict in Nagorno-Karabach (met zijn Armeense minderheid) dan aan Turkijes houding. Dit alles maakte deel uit van het zogenaamde 'zero problem'-beleid op buitenlands terrein.

Veiligheidsbeleid

De kersverse minister van Buitenlandse Zaken Davutoğlu introduceerde in 2009 het 'zero problem policy.' Dit kwam in de plaats van het Turkse 'drie brandhaarden'-adagium, te weten het zich wapenen tegen de drie door het leger benoemde onrust regio's: de Balkan (vaak op een kaart getoond met Griekenland), de Kaukasus en het Midden-Oosten (Syrië, Iran en het Israëlijsch-Palestijns conflict). 'We seek to explain friends to neighbours and neighbours to friends', zo vatte ambassadeur Arik het nieuwe beleid van bemiddeling samen.

Het nieuwe beleid ging op die manier meer en meer over het projecteren van Turkijes 'soft power,' het beeld van Turkije als een brug tussen oost en west, dan over het herbeleven van Ottomaanse nostalgie.¹ Erdoğan sloeg twee vliegen in één klap: hij stootte de militairen van de troon op hun eigen terrein en hij maakte nieuwe buitenlandse vrienden. Dit bleek echter zoals gezegd een onhoudbare balanceeractie tijdens de recente Arabische Lente.

Afghanistan

Tegelijkertijd zette Erdoğan het buitenlands veiligheidsbeleid van zijn voorgangers voort, als trouw bondgenoot van de NAVO. De alliantie die in het verleden zich terdege bewust was van het feit dat de NAVO zonder Turkije geen afschrikkende werking jegens Rusland zou hebben gehad, profiteerde nu van de leiderschapsrol die Turkije vervulde in Afghanistan. Het land beschouwde Afghanistan als speciale verantwoordelijkheid vanwege zijn centrale positie in Azië en de verwantschap met de Afghaanse Oezbeken. Turkije was leider van ISAF in 2002 en 2005 en van het regionale commando in Kaboel in 2007 en tussen 2009-2011. Het leverde troepen vanaf 2001, gelijktijdig met de Nederlandse inzet.

PKK

Ook op de PKK werd het 'zero problem'-beleid toegepast, ook al is nog onduidelijk wat dit inhoudt. Na de afkondiging van amnestie bleken de Koerdische strijders toch de gevangenis in te moeten. Nu het leger een toontje lager moet zingen, laait de oorlog met de PKK als vanouds weer op. Soms lijkt het erop alsof er een verband bestaat tussen de afnemende macht van de militairen en het verharderen van de strijd tegen de Koerden, een vreemde paradox.

Islam

Ondertussen doseerde Erdoğan binnenlands zijn islamitische ideeën. Niet te snel om de elite niet voor het hoofd te stoten, niet te langzaam om het electoraat aan zich te binden met het verwezenlijken van verkiezingsbeloften. Het grote strijdpunt, de hoofddoekjes in het openbaar leven, werd beslecht door zijn vrouw en die van minister van Buitenlandse Zaken - later president - Gül openlijk met hoofddoek te laten verschijnen bij officiële gelegenheden. De Turkse elite sprak er schande van. Op de universiteit werd het dragen ervan eveneens mogelijk (alhoewel nog steeds niet officieel), al blijft het hoofddoekje in het parlement onbespreekbaar. Voor velen is het nog steeds een symbool van de politieke islam.

Electoraal en economisch succes

Door zijn successievelijke overwinningen in 2002, 2007 en 2011 lijkt de eens gevreesde islamiet Erdoğan, die in de gevangenis belandde voor het voordragen van een gedicht, onwrikbaar in het zadel te zitten. Hij kwam uit het niets in 2002 binnen met 34,3% van de stemmen en klom via 46,6% in 2007 naar 49,8% in 2011. Door het districtenstelsel eindigde hij echter met minder zetels dan voorheen: van 363 naar 341 naar 327 (2011). De tweederde meerderheid van 367² zetels, die hij in 2002 bijna behaalde, is hij kwijt. Deze meerderheid heeft hij wel nodig voor de wijziging van de grondwet, die nog stamt uit de tijd van de militaire coup van 1980.

Niet voor niets werd de man herkozen. Hij heeft de verwachtingen van de Turkse middenklasse bewaarheid, ook van diegenen die geen moskeegangers zijn. De Turkse economie veranderde van crisis met torenhoge inflatie eind jaren negentig tot één van de snelst groeiende in de wereld. Met een groei van negen procent (in 2010) is het land een koploper. De 15e economie in de wereld (Nederland is 16e) wordt tegenwoordig in één adem genoemd met de opkomende economieën van de BRICS: Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika. Deze economische wind mee kan Erdoğan goed gebruiken bij de hervormingen die hij nog wil doorvoeren, niet in de minste plaats de normalisering van de grondwet.

Erdoğan versus Atatürk

Erdoğan maakte de seculiere staat, die iedere vrijdag de preken aanleverde aan de moskee uit angst voor subversieve predikers, iets lossers. Hij gaf met zijn hervormingen de moderne Turkse republiek weer lucht om te ademen, net als de oprichter Atatürk had gedaan met de oprichting van de seculiere republiek, de afschaffing van het islamitische kalifaat en de symbolische rode 'fez' (hoed). Erdoğan is in feite de antithesis van Atatürk en daarom gehaat door Atatürks aanhangers, maar beiden hebben een onomkeerbare modernisering van de Turkse staat teweeggebracht. De eerste door het land te bevrijden van een machteloze sultan en buitenlandse overheersing en het te bestendigen als nieuwe onafhankelijke staat, de laatste door het de broodnodige democratisering te geven waar de jonge staat naar snakte.

De twee mannen lijken in meer dan één opzicht op elkaar. Ze zijn weliswaar beiden democratisch verkozen, maar regeerden allebei vrijwel als alleenheerser. Erdoğan heeft bijna tweederde meerderheid in het parlement en werkt dus de facto met één partij. Atatürk richtte de democratie in zijn land op, een één-partijdemocratie. Het duurde tot 1945 voordat er andere partijen ontstonden, wat de grote leider zelf niet meer meemaakte.

Op 23 april 1920, nog tijdens de onafhankelijkheidsstrijd, werd de Nationale Assemblée in Ankara opgericht, niet toevallig werd slechts een dag later Atatürk verkozen tot de voorzitter. Drie jaar later had hij de onafhankelijkheidsoorlog gewonnen en werd hij president. Vijftien jaar later, in 1938, overleed hij op 58 jarige leeftijd in het Dolmabahçe-paleis in Istanbul. Tekenend is dat de klok daar nog steeds stilstaat op 9h05, het moment van overlijden, waarop eens per jaar het verkeer in geheel Turkije wordt stilgelegd (op 10 november).

Leger

Het grote verschil tussen Erdoğan en Atatürk bestaat uit hun relatie met het leger. Atatürk werd van generaal burger en was daarmee onbetwist leider. Erdoğan worstelde vanaf het begin met het leger. Dat zag hem als gelovige islamiet, niet als een geschikt leider en zette hem gevangen om zijn gedicht waarin hij stelde 'de moskeeën zijn onze helmen' en 'de minaretten zullen ons als raketten verdedigen.' Na zijn verkiezingsoverwinning in november 2002 slaagde hij erin eerst zijn rechterhand Abdullah Gül drie maanden tijdelijk als premier aan te stellen voor de tijd dat het verbod een politiek ambt uit te oefenen nog niet opgeheven was voor Erdoğan. Vervolgens nam hij het roer zelf in handen.

Daarna begon een lange strijd. In 2007 pleegde het leger nog een (mislukte) 'elektronische coup' doordat het trachtte de aanstelling van Gül als president tegen te houden met een aankondiging hiervan op hun website. Het presidentschap was altijd een bastion van secularisme, waar de hoofddoek van Güls vrouw zou misstaan. In 2008 strandde de poging om via het constitutionele hof de regerende AKP-partij te verbieden;

de met slechts één stem verschil verloren stemming was een moment waarop de EU-trein van Turkije bijna van de rails liep.

Met het in gang zetten van het proces tegen 'Ergenekon,' een aan de Turkse mythologie³ ontleende term voor de samenzwering van hoge militairen en andere seculieren (advocaten, journalisten, ambtenaren, academici) tegen de AKP, zette de regeringspartij het tegenoffensief in en was het afgelopen met de macht van de generaals. De (ex)topofficieren van het leger werden één voor één gevangen gezet op beschuldiging van destabilisering van de samenleving en het beramen van aanslagen.

De strijd eindigde in 2011 met het aftreden van de generaals van de landmacht, de luchtmacht, de marine en de chef staf. Al was het zo dat de eerste drie een maand later met pensioen zouden gaan, het was ontegenzeggelijk een politieke daad van protest: voor het leger is de maat vol. Of dit voor de bevolking ook geldt, is maar de vraag; zij had zojuist Erdoğan voor een nieuwe termijn van vier jaar herkozen.

Binnen een dag werd de chef van de Jandarma gepromoveerd tot landmachtgeneraal (een sine qua non om chef staf te worden) en vervolgens tot chef staf. Op deze wijze heeft Erdoğan, net als Atatürk, het leger onder zijn controle gebracht. De nieuwe chef staf Özel geniet het vertrouwen van de premier door zich nooit in politieke zin uit te laten. Het beeld wat overblijft is dat van eens machtige generaalsvrouwen die in een tentenkamp een wake houden bij de zwaarbewaakte gevangenis in Silivri bij Istanbul, waar hun mannen berecht worden. Anders dan in de tijd van Atatürk is het land nu in twee kampen verdeeld: tegen en voor Erdoğan, tegen en voor het leger.

Democratisch tekort

In de gevangenis zitten ook kritische journalisten, want, ook dat heeft Erdoğan met zijn voorganger gemeen, te veel kritiek wordt niet op prijs gesteld. Met het terugdringen van de positie van het leger heeft Erdoğan een belangrijk criterium voor toetreding tot de Europese Unie vervuld. Naleving van de mensenrechten - en een eerlijk proces voor de generaals en journalisten - hoort daar echter ook bij, net als wijziging van de grondwet. Bij Erdoğan's aantreden was het land daarvoor niet klaar. Thans zal hij steun moeten zoeken bij de oppositie; een lichtpunt voor herleving van de democratie in het land. Een belangrijke slag won hij met het positieve referendum in 2010: niet toevallig, in het bovengeschetste steekspel, gehouden op de dertigste verjaardag van de militaire coup.

In 1959 vroeg Turkije het associatieverdrag met de EU aan (getekend in 1963), gevolgd door de douane-unie in 1995. Vijftig Jaar later, in 2009, beklagde de Turkse premier zich dat niemand langer over toetreding had gedaan dan Turkije. Is de EU wel serieus met de in 2004 gestarte toetredingsonderhandelingen? Sommigen wijzen erop dat de hervormingen sindsdien minder snel zijn gegaan dan ervoor, anderen dat dit komt door het noodzakelijke acculturatieproces (wetgeven is iets anders dan uitvoeren van wetgeving).⁴ Duidelijk is dat ook een signaal nodig is vanuit de Europese Unie, die mede

onder druk van Frankrijk en Cyprus een cruciaal aantal van de toetredingshoofdstukken bevroor.

Nieuwe koers?

De vraag is of er een koerswijziging op de militair gevoelige zaken komt nu het leger weinig vingers meer in de pap lijkt te hebben. Hervorming van het dienstplichtig leger tot een beroepsleger lijkt het volgende heilige huisje dat omver gaat. Waar het gaat om de strijd tegen de PKK en het dossier Cyprus stellen sommigen dat Erdoğan inmiddels net zo'n havik is geworden als de legerleiding. Wat betreft de PKK, zal een koerswijziging afhangen van in hoeverre de premier de vijand nodig heeft voor binnenlands politiek gewin. Wat dat betreft is hij net zo gewiekst als de generaals.

Wat Cyprus betreft heeft dat alles te maken met de houding van de Europese Unie, die het Griekse deel van het eiland, als officiële vertegenwoordiger van de staat Cyprus, liet toetreden zonder daar voorwaarden aan te stellen. Turkije zal dit vraagstuk pas willen oplossen bij toetreding tot de unie. Daarbij speelt ook dat Turkije als NAVO-lid het uitlenen van middelen van de NAVO aan de EU blokkeert sinds Cyprus lid is geworden van de EU.

Wat betreft de EU: inmiddels is Turkije zelf op weg een regionale economische grootmacht te worden. Voor Atatürk was aansluiting bij het Westen de noodzakelijke modernisering van het verouderde Ottomaanse model en een hereniging met verloren gebiedsdelen, waaronder zijn eigen geboorteplaats 'Saloniki' in Griekenland. Voor veel republikeinen die zijn gedachtengoed overnamen was Atatürks wil wet en werd de EU-toetreding een vanzelfsprekendheid, al waren er ook veel tegenstanders die Turkije eerder als regionale grootmacht zagen.

Voor Erdoğan gelden deze redenen niet of (in economische zin) steeds minder. De vraag is dan ook of de EU niet een belangrijke strategische partner en economische motor kwijtraakt als het geen vaart zet achter de onderhandelingen. De kwestie Cyprus zal alleen worden opgelost bij Turkse toetreding, de Armeense kwestie lijkt van ondergeschikt belang en dat geldt ook voor veel van de godsdienstkwesties (vrijheid voor Griekse-orthodoxe en andere christelijke minderheden).

Blijft over het mensenrechtendossier van politieke vrijheden, en met name rechten van de minderheden/Koerden: het wordt zaak dat Erdoğan wanneer zijn macht over het 'nieuwe Turkije' geconsolideerd is, de democratie in ere herstelt, met een nieuwe grondwet, een onafhankelijke pers en een onafhankelijke rechtspraak. Pas dan zal hij gelden als een echte vernieuwer van de Turkse staat en de geschiedenisboeken ingaan als president van de 'Tweede Turkse republiek'. Negen jaar Erdoğan ...; Atatürk kreeg er vijftien voor. De komende regeerperiode zal beslissend zijn.

Ritske Bloemendaal is kapitein ter zee (b.d.) en voormalig defensieattaché in Ankara. Dorine van Norren is secretaris van de Adviesraad Internationale

Vraagstukken/commissie ontwikkelingssamenwerking en voormalig diplomaat in Ankara (2001-2005).

1. Hajrudin Somun, Turkish Foreign Policy in the Balkans and 'Neo-Ottomanism': A personal Account', Insight Turkey vol. 13 (3), 2004.
2. Voor het uitschrijven van een referendum is 3/5 van de zetels vereist (330).
3. Ergenekon verwijst naar een mythe over het ontstaan van de Turkse natie. Volgens de aanklacht is Ergenekon een geheime, extreem-nationalistische organisatie die onder meer moordaanslagen zou beramen op Turkse intellectuelen en Koerdische politici om de Turkse maatschappij te destabiliseren en zo de weg te bereiden voor militaire interventie om een einde te maken aan het bewind van de AKP.
4. European Stability Initiative, 'A very special relationship, Why Turkey's EU accession process will continue', Berlin-Istanbul, 11 November 2010.